

modern national idea not possibly in case of a distancing from national interests of the state, policy and economy which is characterized by a mnogovektornost.

Practical importance. *Accurate differentiation of the concepts connected with national idea is offered; a number of the principles of formation of national idea taking into account polysyllabic character of the Ukrainian society is offered.*

Key words: *national idea, polycultural society, national interests, universal values.*

Рекомендовано до публікації д-ром філос. наук,
проф. Нікітіним Л.М. Дата надходження руко-
пису 15.03.2013 р.

УДК 316.6//.7

Зуєв К.О., канд. філос. наук, доц.

Донецький національний університет економі-
ки і торгівлі імені Михайла Туган-Баранов-
ського, м. Донецьк, Україна,
e-mail: angel-s.zuev@yandex.ru

ЕВОЛЮЦІЯ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРА

Zuev C.O., Cand. Sci. (Philos.), Assoc. prof.

Donetsk National University of Economics and
Trade named after Mykhailo Tugan-Baranovsky,
Donetsk, Ukraine, e-mail: angel-s.zuev@yandex.ru

EVOLUTION OF CONSCIOUSNESS AND CULTURE

Мета. *Через аналіз еволюції свідомості, суспільства та культури виявити їх взаємо-
обумовленість, взаємозалежність і взаємодію, сполученість у своєму розвитку.*

Методика. *Досліджено проблему взаємообумовленості, взаємозв'язку та взаємовпливу
культури, свідомості та суспільства, їх розвиток й існування. Визначено етапи еволюції та
основні історичні форми суспільної свідомості, причини їх виникнення, обумовленість природ-
ними, соціальними та культурними процесами. Виявлено вплив свідомості на ці системи як по-
яснення досягнень і як точка переходу до нового етапу розвитку суспільства, а також ство-
рення культурного простору. Проаналізовано культуру, її духовну та матеріальну складові як
прояв свідомості на конкретному етапі історичного розвитку суспільства, а також те, що
формує свідомість на цьому історичному етапі.*

Результати. *Еволюція культури, цивілізації пов'язана з етапами еволюції свідомості.
Обумовленість цього процесу розвитком людських спільнот, їх потреб, перш за все матеріаль-
них, можна пояснити впливом об'єктивних і суб'єктивних причин. Першою разом з виникнен-
ням свідомості, мовлення та суспільства виникла культура-пояснення (духовна), яка базується
на знаннях, міфології соціальних спільнот, а пізніше культура-дія, тобто свідоме створення як
матеріальної культури, так і культурного простору. Тому можна прослідкувати послідов-
ність і сполученість еволюції міфо-релігійних і філософсько-наукових систем і соціокультур-
них (за умови домінування в духовній сфері власне міфо-релігійних та філософсько-наукових
систем) – полідемонізм, політеїзм, абстрактні релігії та філософсько-наукова.*

Наукова новизна. *Встановлено, що культура-пояснення, духовна культура (як точка
визначення та вирішення накопичених проблем) завжди йшла за культурною-дією (матеріальна
культура) та розвитком суспільства, інтерпретуючи їх досягнення, переводячи їх у свідому
форму й систему. Це відбувалося як під впливом змін у культурі та суспільстві, де попередні
знання не мали відповіді на виклики суспільству, не відповідали соціальній і культурній реаль-
ності, так і через накопичення змін у самому знанні. Нові знання, які створюються культурною-*

поясненням, уявлення, цінності та цілі приводили до сплеску духовної і матеріальної активності в нових межах і появи нових досягнень культури й суспільства.

Практична значущість. Практична значущість статті полягає у виявленні взаємозв'язку культури і свідомості, причин їх спів-еволюції, можливості подальшого визначення шляхів соціальних, культурних змін і необхідності їх комплексного пояснення на сучасному етапі існування людства.

Ключові слова: свідомість, культура, цивілізація, релігія, міф, філософія, суспільство, наука,

Постановка проблеми. Свідомість є тим специфічно людським психічним феноменом, разом з абстрактним мисленням і мовленням, виникнення якого виділило та відокремило людину від природи. Саме вона дала можливість створення людиною альтернативного, штучного світу культури і цивілізації, тільки в яких людина і може існувати як людина. Свідомість визначає існування та розвиток суспільства й культури, тому що знання, які наявні в ній, цінності та ідеали, символічні й практичні дії, основані на них, перебувають у взаємозалежності з культурою, визначаючи її існування, або піддаються змінам, переосмисленню, під впливом досягнень культури та соціально-економічних трансформацій людських спільнот. Тобто, як і культура, що є динамічною системою та змінюється з часом під впливом суб'єктивних і об'єктивних причин, як пристосування людини до оточуючого середовища, свідомість, її форми, зміст і структура також не були незмінними, трансформувались разом із суспільством, культурою. Але етапність, послідовність і взаємовплив, сполученість процесів розвитку свідомості, культури та суспільства викликають сумніви й питання.

Огляд літератури за питанням. Ця проблема розглядалась спеціалістами через: аналіз окремих періодів в еволюції культури, свідомості та релігії – первісних культур, релігій, первісного мислення (К. Леві-Стросс); виникнення раціоналізму, трансцендентних релігій, основ сучасної культури (К. Ясперс), релігійних основ сучасної культури (М. Вебер) [1-3]; розгляд самого процесу еволюції культури як прояву релігійного, свідомого, але який має більш описовий та імовірний характер (К.Г. Гірц, К.Г. Доусон) [4-5]; розгляд процесу розвитку релігії, свідомості та впливу на розвиток культури, але без чіткого розгляду сполученості, взаємопов'язаності з етапами цього процесу (О. Конт, Б. Маліновський) [6-7]; вивчення феномену культури, її динаміки, але або не пов'язуючи це зі свідомістю, релігією, або визначаючи такі зв'язки, та без виділення етапності (С.Т. Лапіна, Б. Маліновський) [8-10]. Але всім їм не вистачає чіткості визначення причин, наслідків еволюції свідомості, культури та суспільства, послідовності та сполученості цього процесу.

Мета статті. Через аналіз еволюції свідомості, суспільства та культури виявити їх взаємообумовленість, взаємозалежність і взаємодію, сполученість у своєму розвитку.

Виклад проблеми. 50 тисяч років тому з виникненням суто людської психіки (свідомості), як опосередкованої психічної реакції на дію оточуючого середовища, відображення світу і осмислювання в поняттях (словах-символах, категоріях), а також абстрактного мислення та мовлення завершився великий етап біологічної, природної і фактично психічної еволюції людини. Але саме з цього моменту починається вже еволюція самої свідомості людини та людини як культурної істоти, тобто істоти, що може свідомо створювати свій власний світ, духовний і матеріальний. Цей процес привів до виникнення масових, соціальних форм свідомості, таких, як міфо-релігійна та філософсько-наукова, які співіснують в сучасному світі та виконують роль базису й певної оболонки для знань, почуттів, мислення та ін., що представлені у вигляді певної світоглядної системи та відображені в духовній й матеріальній культурах, і що досі триває.

У свою чергу, свідомість й культура пов'язані не стільки як частина та ціле, але як те, що усвідомлює й що усвідомлюється. Оскільки під культурою розуміють усе те,

що створено людиною (і в духовній, і в матеріальній сфері), свідомо, то і свідомість, і культура виникають, існують та розвиваються з і в межах людського суспільства, як його психічний базис, інтелектуальна, духовна й матеріальна сфери. Саме через них відбувається накопичення, зберігання й передача колективного досвіду, знань, культури загалом, тобто процес соціалізації та відтворення людини, суспільства в цілому. Тому необхідно розглянути взаємозв'язок між цими системами на різних етапах їх еволюції, їх взаємовплив і взаємозв'язок.

Найдавнішою, і першою формою свідомості взагалі, була міфо-релігійна, яка також змінювалась і набувала різних типів (зміна уявлень про надприродне), але зберігаючи свій стрижень, сутність – віру в реальне існування надприродного (суб'єктивного). Найдавнішим типом міфо-релігійної свідомості є полідемонізм, як наслідок розвитку й розширення спілкування в групі, що призвело до виникнення цього феномену та мовлення, як прояв його зовні. Через зазначений етап еволюції свідомості пройшли всі людські спільноти. Це був природний процес реакції та пристосування людських груп до навколишнього світу через прагнення позначити та пояснити його. Оскільки людина істота колективна, то процес проходив як спілкування членів групи, перш за все, у межах трудової діяльності (фізичної), яка супроводжувалась осмисленням навколишнього світу.

Результатом осмислення стало розуміння світу, закріпленого в міфології та релігії первісних спільнот. Міфологія виникла раніше, ніж релігія. Вона спочатку пояснювала світ, а не мотивувала та регулювала діяльність (як буденну, так і релігійну). Її проявами були тотемізм, магія, анімізм, фетишизм, які існували одночасно та доповнювали один одного, що можна стверджувати за їх змістом і функціями: вони були спочатку тільки поясненнями різних сторін існування групи та природного середовища. Якщо тотемізм пояснював причини людського гуртожитку, згоди між окремими людьми, використовуючи для цього тварин або рослини як символи, а анімізм представляв осмислення людиною світу та одночасно самого себе, пошуки первісною людиною причин природних явищ, переносючи якості людини на природу (душа, а пізніше й дух), то фетишизм розкривав причину спроможності конкретних предметів матеріального світу, в тому числі й створених людиною, здійснювати дії та приводити до матеріальних результатів. Причини і результати самих дій у відношенні людини до світу, з використанням предметів чи без них, як дію потойбічних сил розкривала магія.

Розуміння ж саме «надприродного» було спочатку конкретним: кожен предмет цього світу мав двійника-душу, при цьому «надприродне» поза предметом не існувало (були душі, але не було духів). Звідси не були побудовані відносини зі світом, описаним у міфології, тобто релігія ще не оформилася як специфічний рід діяльності. Пізніше виникли уявлення про самостійні істоти – духів, які також, як і всі інші предмети матеріального світу, є його частиною (володіють певною матеріальністю), але ховаються, невидимі, не зв'язані з ним. І в тому і в іншому випадку надприродне розуміли як те, що не має функціональності, сфери відповідальності, образу та імені, а також конкретного місця перебування, що призвело до відсутності культу. Тільки ближче до останнього зледеніння (20 тисяч років назад) тотемізм у вигляді культу предків і анімізм у формі шаманізму й аніматизму стали релігіями, тобто поєднанням міфології та культу щодо описаного в міфології світу, потойбічного. При цьому відбувалося накопичення знань, які концентрувались у міфології та не виходили за межі міфо-релігійної свідомості. Тобто виникла духовна культура, культура-пояснення, яка психічно виділила (але ще не відокремила) людину від природи та була довгий час єдиною формою культури.

Це підтверджується й тим, що виробництво та використання артефактів хоча й перейшло в свідому фазу (фетишизм, магія), але відтворювалось лише те, що забезпе-

чувало людині виживання в конкретних умовах, які не змінювались цілі тисячоліття. Тому матеріальна культура у вигляді знарядь праці, одяжі та інших елементів наслідувала технологію попередніх до- й передсвідомих епох через збереження природних умов, умов життя, цілей і способів господарської діяльності (привласнюючий тип господарювання), що обмежувало можливості у відносинах із природою, використання її ресурсів. Тобто виникла, перш за все, духовна культура, культура-пояснення, а матеріальна культура, культура-дія, якщо розуміти її як свідоме створення артефактів, які не існували раніше, перебували на стадії становлення.

З цієї ж причини фактично не було культурного простору як не тільки символічного, але й матеріального освоєння навколишнього середовища, світу (хоча позначення матеріального світу, його предметів поняттями вже було). Це було також наслідком того, що для первісної людини оточуючі об'єкти та явища є не що інше, як «люди в іншій подобі», тобто світ уявлявся людині як набір окремих предметів, що має такі ж властивості, що й людина (тотемізм, анімізм). Отже, не може бути принципової різниці й межі між людським і природним (суб'єкт-об'єктна неподільність зі світом природи). Також на цьому етапі еволюції релігії, культури й суспільства (тип господарювання, який привласнює) люди виділяли, але ще не відокремлювали себе від природи (поняття «людина» ще не було, але було «ми» конкретної групи), вони мислили себе її частиною, відчували високий ступінь психологічного включення, фізичної залежності, але одночасно були свідомими спільнотами людей, які вже не базувались тільки лише на біологічному (тотемізм).

Людина в групі мала обмеження (табу) в поведінці тільки щодо членів своєї групи та групи в цілому, як фактор виживання (тотем, ми). Але не до інших людських груп, що розуміли як елемент природи, поряд із тваринами, оскільки не розуміли їх схожість, людськість (інший тотем, чужі).

Також фактично не було, як і культурного простору, часу. Це пов'язане з тим, що у людини спочатку не було розуміння минулого (і як поняття, і як відверненої реальності, що існує в міфах). Тим більше не було розуміння майбутнього, оскільки для цього потрібне знання про минуле, зв'язок його з теперішнім (що пов'язане з трудовою діяльністю людини й типом господарювання).

Відповідно можна стверджувати, що людина в період панування саме цього типу свідомості тільки духовно, своєю думкою осягнула світ існування роду чи племені, з їх кочовим життям, типом господарювання, яке привласнює, позначила, пояснила його і зробила відомим. А матеріальне опанування світу тільки накреслювалось.

Найбільші зміни для людства почалися під впливом трансформацій природного середовища, що відбулися 13 тисяч років тому – зміна клімату, що призвело до зникнення чи міграції тварин, а звідси неможливість задовольнити частиною людей своїх біологічних потреб за допомогою полювання – виникла господарська криза. Це відобразилось як на свідомості груп, що мігрують, які продовжують займатися типом господарства, який привласнює. Так і у тих людей, які залишилися на колишніх місцях проживання, хто перейшов до осілого образу життя, в яких виникла необхідність перебудови старих зв'язків з природою, що сформувало відчуженість від природи.

Саме з цього моменту почалась активна трансформація знарядь праці, перш за все зброї, матеріальної культури в цілому, як пристосування до полювання на мобільних, невеликих за розмірами тварин (лук, списометалка та ін.), а також до примітивного землеробства. Тобто поряд зі старими, звичними формами пасивного прийняття елементів природи все частіше й наполегливіше виникали мотиви вироблення активних заходів підтримки прийнятних форм взаємодії з природою або перетворення в інтересах людини тих природних явищ і процесів, які з тих чи інших причин виявилися непридатними для життя. Люди стали переходити до нового типу господарювання – що вироб-

ляє, створює – як до вимушених заходів, компенсації недостачі їжі, тобто стали задовольняти свої потреби новими способами.

Таким чином, 10 тисяч років тому почалась «неолітична революція», коли люди стали займатися спочатку кочовим, а потім і осілим землеробством (а пізніше і скотарством, і ремеслом). Це стало можливим завдяки збігу знання (ще міфологічного) і дії – здатністю людини здійснювати їх та отримувати результат. Хоча ще довгий час дії людини трактувались як магічні (орання землі, ковальство, гончарство та ін.). Звідси, поряд із культурою-поясненням (духовною), з'являється культура-дія (матеріальна), що відокремила людей від природи вже не тільки психічно, але й матеріально через створення паралельного штучного світу-культури, тобто культурного простору, який вже матеріально осягнула, зробила знайомим простір, упорядкувала його в межах полідемонізму.

Але, незважаючи на свою активність (працю) щодо створення для себе прийнятних умов проживання (через землеробство, скотарство, а пізніше й ремесло), створення нових технологій і знарядь праці, людина усвідомила обмеженість своїх можливостей. Тобто старі системи світогляду, свідомості у вигляді полідемонізму, які базувались на магії, фетишизмі, тотемізмі та анімізмі (шаманізм), не могли на той момент вже задовольнити світоглядні потреби людей, що спричинило їх кризу і протиріччя між досягненнями культури та цією формою і типом свідомості, обмежувало подальший розвиток культури і потребувало свого вирішення, пояснення. Людина почала переносити причину цих обмежень не на власні інтелектуальні й фізичні здібності, не вважала їх причиною будь-яких змін, а на потойбічне, яке відповідало за різні явища та предмети природи, її елементи, що призвело до виникнення політеїзму. Більшість релігій цього етапу – ранньонаціональні – виникали спочатку стихійно, як продовження розвитку ідей, закладених у родоплеменних релігіях, але відображали вже психологію, менталітет етносів як переосмислення їх історичного досвіду. Тобто політеїзм, як результат осмислення культурою-поясненням (духовною) досягнень самої себе й матеріальної культури, відкрив новий етап розвитку людства, осягнувши думкою, пояснивши та духовно впорядкувавши світ, простір існування та життя народів та етносів з виробничим типом господарювання, що відкрив нові можливості, шляхи та обрії для розвитку культури, матеріальної та духовної, у своїх межах.

«Потойбічне» переносилось у матеріальний, об'єктивний світ, являючи собою вже не безформну силу або його конкретні елементи, але уособлюючи вже явища та сторони світу, збігаючись з ними. Так виникли й закріпились уявлення про богів – персоналізовані першопричини світу, окремі явища, які вже володіли й образом (антропо-або зооморфним – були матеріальні, особливої природи), функціями, іменем, місцем проживання (як окремим – Олімп та ін., так і близькі до людей – гаї, ліси, ріки тощо), специфічним культом і професійними спеціалістами щодо них – жерцями. Одночасно на богів, їх індивідуальне й колективне життя (їх взаємовідносини) були перенесені властивості як групи в цілому, так і окремої вже людини (пантеон, характери). «Потойбічне» здавалось або окультуреною людиною частиною природи, або знайомою їй – «ойкумени», де людина обмежувала, для зберігання спокою, гармонії, встановленої богами, свою поведінку до передбачуваних місць перебування богів і відносин як із природою, як джерелом сировини, так і зі світом культури (поля, поселення, сади та ін.), за які відповідали окремі боги, унаслідок різних правил, наказів і табу (джерелом була або сама група, або зовнішнє джерело – потойбічне).

Але не було обмежень у діяльності людини щодо природи поза освоєного, відомого їй світу. Те, що тиск на природу був слабшим, ніж сьогодні, пов'язане скоріше з відсутністю у людини могутніх технічних засобів, ніж з його особливим благоговійним ставленням до природи. Це особливо стало помітним, коли з'явилися міста, як штучні системи, які потребують великих природних ресурсів для своєї підтримки.

У цю епоху вже закріпились (у межах міфо-релігійних систем) уявлення про минуле, але також виникли уявлення про майбутнє як прояв розуміння людьми циклічних змін природи, їх постійних повторень у кожній істоті – весна-літо-осінь-зима (народження-розвиток-згасання-смерть), пов'язаних з родом діяльності й типом господарювання.

Розвиток суспільної свідомості обумовив те, що людина перевела погляд з природи на саму себе, й у центрі уваги виявилася проблема родових, сімейних зв'язків (виникнення патріархату замість матріархату, поява сусідньої спільноти, урбанізація та ін.).

Вже наприкінці цього етапу, з початком залізної епохи (розповсюдженням металів загалом) і покращенням знарядь праці, відбулося зростання виробничих сил людини, обсягів виробництва. Блага стали створюватися не тільки для задоволення природних потреб, але й культурних – різні речі побутового, культового або навіть естетичного характеру (статуї, архітектурні споруди та ін.), оскільки надлишки у виробництві благ призвели до подолання, певною мірою, тиску природи через створення штучних систем. Це обумовило виділення людини з щохвилинних життєвих процесів, поширення можливостей займатися інтелектуальною працею, спрямованість думки на вирішення соціальних і культурних проблем – від міфології та релігії до філософії, поезії, театру й літератури, теоретичних знань (але ще не наукових).

У цей же час під впливом демографічного зростання відбувалися розпад родоплемінних спільнот, колишньої соціальної структури суспільства, міграція на нові території, контакти з іншими етносами, їх міфологією, тобто розширення «ойкумени». Одночасно затверджувалась приватна власність, виникла економічна спеціалізація, відбувалась урбанізація населення, виникли держави з різноманітними етнічним, расовим і культурним складом, політика тощо. Багато людей виявилися викинутими зі старих соціальних і професійних структур (із родів, патріархальних сімей, станів та ін.), старий світогляд, знання не відповідали реаліям життя та процесам трансформації, новій ситуації, тобто відбулася соціокультурна криза – криза панівної форми свідомості.

Поєднання цих змін потребувало перебудови як свідомості, так і соціальних і матеріальних потреб, що призвело до наступного етапу еволюції міфо-релігійної свідомості – як етапу абстрактних релігій (філософських, трансцендентних). Він почався з інтелектуальної революції «осьового часу» у VIII-II ст. до н. е., коли в китайській, індійській, перській цивілізаціях, Давньому Ізраїлі та Давній Греції відбулася серія революцій у сфері ідей, які вийшли за межі традицій, переосмислювали або відкидали її, що зробило необоротний вплив на історію всього людства – виникла філософія й трансцендентні релігії (які у більшості своїй мали джерелом філософію).

Почало формуватися розумне, раціональне розуміння світу, в усіх зв'язках і взаємозалежностях його кожного елемента. Соціально-історична ситуація стимулювала пошук нових форм самосвідомості, розвиток ідейних течій і соціальних рухів, які виводять людину за межі повсякденних практичних потреб. Уявлення про поле напруги, яке виникло між трансцендентним початком і мирським порядком, привело до оформлення в колективній свідомості нових уявлень про світ, його першооснов, звернення до образу піднесеного трансцендентного морального або метафізичного порядку, який перебував за межами будь-якої наявної реальності, що кардинально відрізнялось від характерних для політеїзму уявлень про більш високий, сакральний порядок як продовження звичайного, мирського або самої людини. Звернувшись до людини ці філософські, а пізніше релігійні системи, зробили незвичайний духовний прорив – створили щось нове в сфері ментальності, що обумовило появу нової культури, яка звернена до «людини». Почалось осмислення людиною самої себе як феномена, що принципіально змінило життєсміслові орієнтації та моральні цінності.

Але ригідність людської і соціальної свідомості, а також непідготовленість або нездатність до раціональної, розумової форми мислення, інтелектуальної напруги, узагальнень, де не було можливості чуттєвого сприйняття того, що осмислюється, широко розповсюджувати ці знання і уявлення серед населення в тій формі, в якій вони були створені. У подальшому це привело їх до трансформації в релігії (буддизм, християнство, іслам та ін.), через які й поширилася розумна форма мислення серед різних народів. Ці релігії стимулювали вироблення нових форм моралі та принципів етики, які будувались відповідно до уявлень про трансцендентне, спираючись на людську логіку, яка допускає індивідуальний вибір (що привело до виникнення індивідуалізму), що активізувало розвиток свідомості. Колишні, переважно ситуаційні, форми моральної рефлексії та накопичена інформація зміщалися у вторинні сфери знань. Вони змогли подолати обмеженість менталітету, світогляду, ціннісних і моральних установок окремих етносів, рас, полів і спрямувати на обмеження людиною самої себе, виходячи зі свідомих спонукань перед проблемами життя в соціальному, культурному та природному світі. Саме тоді людина усвідомила буття в цілому, саму себе та свої межі, в які включила весь світ і людство. Успішна інституціоналізація нових уявлень дала можливість для грандіозної перебудови світу й охопила практично всі сфери людської життєдіяльності, змінила людську свідомість.

Отже, виникнення нової форми свідомості, як результату пояснення (через дію культури-пояснення) тієї ситуації, що склалася в культурі та суспільстві, обумовило те, що своєю думкою (духовно) охопила вже весь світ (космос, всесвіт, буття), суспільство, людство незалежно від расової, етнічної, національної приналежності, але одночасно свідомо обмежила біологічну сутність, природу людини, а звідси й розвиток матеріальної культури, зробивши акцент на духовній сутності. Також ця форма свідомості дозволила поширитися (й поширила) серед різних прошарків населення світу, великої кількості людей абстрактному мисленню та світогляду, що не могла зробити філософія, таким чином підготувавши людство до переходу до раціонального, абстрактного, доказового мислення та форми свідомості як масового явища – філософсько-наукової.

Але з ослабленням релігійної напруги, відступом від орієнтирів, загальних постанов, цілей й цінностей, що були задані в період абстрактних релігій у християнському світі, перш за все в Західній Європі, в XV-XVII ст. під впливом економічних, соціальних, політичних та культурних криз і трансформацій, а саме: зростання виробничих сил, кількості населення і міст; урбанізації; переходу від аграрного до міського суспільства, від феодалізму до капіталізму; переходу соціальної, економічної та політичної активності до буржуазії; переходу до класової структури соціуму від станового; становлення та розширення приватної власності; поширення індивідуалізму в усіх сферах життя; розуміння і реалізації активності людини в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах; появи та розвитку наукових знань і центрів (що було запозичене християнами у мусульман) – університетів, техніки; виникнення та поширення гуманізму; зростання освіти населення та кількості населення з освітою; раціоналізації життя суспільства; початку секуляризації культури; світськості культури; виникнення та поширення книговидавництва; поступового переходу від гільдій до мануфактури; виникнення промислових підприємств; розвитку промислового суспільства; поширення банківської справи та лихварства; зростання обсягів торгівлі та розширення торговельних зв'язків; розпаду єдиного християнсько-католицького духовного простору в Європі; кризи католицької церкви; появи та розвитку національних держав (націй); розпаду імперій, виникнення республік, – відбулась і криза свідомості, що потребувало свого осмислення.

Але це була саме криза культури, яка не мала можливості розвитку в межах абстрактних релігій, християнства. Криза була, перш за все духовної культури, яка не могла

пояснити досягнення матеріальної культури і самої себе – накопичених знань про світ, виходячи з віровчення та теології християнства.

Саме тому, що християнське віровчення та католицька теологія (у межах томізму), що панували в суспільстві Західної Європи, не були спроможні відповісти на виклики часу, роз'яснити ситуацію та вирішити проблеми, що склалися в суспільстві та культурі в XV-XVI ст., пояснити їх досягнення і рівень розвитку, то звернулися до єдино можливих, альтернативних щодо домінуючих у суспільстві форм свідомості та думки раціональних, доказових форм, що спрямовані на досягнення реального, матеріального світу – філософії, а пізніше й науки.

Це було зверненням і поверненням до раціональних ідей, що мали своїм джерелом лише досягнення Античності (Відродження) – як до філософії взагалі (з її абстрактністю, теоретичністю, раціональністю та доказовістю, але яка не мала практичного підтвердження, як і теологія), замість теології, так і до окремих її ідей – антропоцентризму, основою якого була активна, розумна сутність людини, тотожна богу, її спроможність до активної матеріальної й духовної діяльності, перетворення світу; космізму (у вигляді пантеїзму і деїзму), що стверджували тотожність бога і природи, можливість пізнання природи, її закономірностей, а звідси й самого бога, що привело до виникнення фундаментальної науки (науки взагалі); інструменталізму (природа – лише сировина для втілення людиною своїх ідей та джерело багатства).

Проте крім філософії, раціональним, доказовим, але тим, що спирається на емпіричні дані про світ і природу, пізнанням світу почав займатися й інший інтелектуальний феномен – наука. Вона була, з одного боку, продуктом розвитку католицької теології, а з іншого – певним консенсусом, компромісом між теологією та філософією (під впливом досягнень мусульманської теології, філософії та наукового знання, що були запозичені християнським світом Західної Європи та переосмислені) – можливість, спроможність людини пізнати Бога не тільки через Біблію, але і через створений ним світ, природу, досліджуючи яку, її закономірності, можна досягти істинного знання, істини – Бога. Тобто наука певною мірою повинна була дати філософії раціонально обґрунтовані факти про світ, стати практичним базисом, що доповнює її.

У той же час пояснити кризу суспільства та досягнення культури намагалися також і через звернення до ідей раннього християнства (у трансформованому вигляді – Реформація), що привело до виникнення релігійно стверджуваного індивідуалізму та створення духовного базису капіталізму, тобто нового типу економічної діяльності, активності, відносин.

Таким чином, виникла нова історична форма суспільної свідомості – філософсько-наукова, яка вже є раціональною, доказовою, що співіснує з міфо-релігійною, але стала її альтернативною в розумінні світу. Філософсько-наукова свідомість через раціональне споглядання, пізнання світу та накопичення наукових знань привела до секуляризації культури, перш за все духовної, її десакралізації, об'єктивації світу від міфо-релігійних суб'єктивних уявлень. Саме з цього часу починається секуляризація та десакралізація світу й людини – спочатку в Західній Європі, а потім і в усьому світі, що поширилося на все людство.

Під впливом секуляризації культури відбувся перехід до раціональної філософсько-наукової свідомості, знання і системи, що перетворилось на масове явище, де наука, як і абстрактні релігії, які підготували поширення цієї форми свідомості, охопила думкою, духовно, знанням увесь світ (всесвіт), людство, що відокремилась від філософії, але відбулося її перетворення на прикладну систему, а не систему пошуку істини.

Тобто якщо філософія дає комплексне, цілісне уявлення про світ, то наука, як сукупність різних наук, спрямованих на системне дослідження феноменів об'єктивного світу і артефактів, досліджує їх окремі сторони, але яка не має єдиних, комплексних

уявлень про світ, а звідси немає єдиної картини світу, яку повинна була б компенсувати філософія. Але філософія, після епохи німецької класичної філософії, також перестала займатися цілісним осмисленням буття, звернувшись до різних сторін життя людини та суспільства.

Таким чином всебічне, всеосяжне осмислення буття, яке існує в межах абстрактних релігій та філософії, поступово почало індивідуалізуватися, що виявляється в науковому знанні про світ, яке представлене в категоріях і поняттях, але не осмислюється в цілісності, співвідношенні інтересів людей і груп. Відбувся розрив між філософським осмисленням і розумінням світу, що має претензії на всебічність (як і абстрактні релігії), і науковими уявленнями про природу, суспільство, буття, що не мають цілісності. Але саме наукова форма свідомості почала масово впроваджуватись і поширюватись серед людей і людства через освітню систему середніх і вищих шкіл, поширюючи раціональне, абстрактне, доказове мислення (було підготовлене до сприйняття людством абстрактними релігіями та поширилось в епоху Просвітництва), що призвело до поширення саме її світогляду, але яка не має цілісності без всеохоплюючої, стрижневої теорії, філософської концепції як базису науки.

Одночасно з раціональним, доказовим пізнанням природи та світу, секуляризацією уявлень про них, відмовились від свідомого аскетизму, поступово зняли обмеження, що були встановлені за часів панування абстрактних релігій, на розвиток матеріальної культури, задоволення матеріальних, природних потреб людини через розширення виробництва та споживання товарів. Якщо на етапі абстрактних релігій духовна культура, думка осягнула весь світ, людство, то із секуляризацією культури, відмовою від обмежень у розвитку матеріальної культури, відбулося її підтягування до духовної, тобто поширення на весь світ – Землю, а можливо, космос і всесвіт, що призвело не тільки до поширення матеріальної культури на весь світ, але і його перетворення згідно з інтересами людини. Тобто відбувся перехід від аграрної культури до технічної цивілізації (спочатку індустріальної, а потім і надіндустріальної), що привело до створення штучного світу в межах усього людства та Землі. Це стало можливим через перетворення науки з фундаментальної на прикладну (практичну) у XVIII-XIX ст., що сприяло НТП, а злиття якої з фундаментальною у XX ст. привело до НТР і збільшення можливостей впливу людини на світ.

Але це стало можливим також з поєднанням цих напрямів розвитку духовної та матеріальної культури з такими феноменами західної цивілізації, як: індивідуалізм та індивідуалізація життя людини в суспільстві, у спілкуванні з Богом і в житті в цьому матеріальному світі, що привело до суспільної, економічної активності в матеріальному світі, а також атомізації суспільства Західної цивілізації; інструменталізм, що обумовив розуміння природи лише як джерело сировини (в поєднанні з капіталізмом і наукою до індустріалізації, масового виробництва товарів і їх споживання); раціональний, економічний егоїзм (у вигляді західного типу капіталізму), спрямований на задоволення потреб, захист інтересів людини, людських груп, держав за їх життя, що не зважають на інтереси інших людей і спільнот. Унаслідок цього уявлення про майбутнє та планування звелись до життя одного покоління або найближчого історичного моменту існування, а спрямованість на постійне збільшення багатства, як видиму прихильність бога, пізніше трансформувалась у постійну гонитву за збільшенням прибутку, його максимізацією, чого можна досягти лише через збільшення виробництва товарів, послуг і мінімізацію витрат на це виробництво, сировину, працівників, що стало можливим через використання досягнень наукового знання, яке почало служити не розумінню оточуючого середовища, а саме збільшенню виробництва, споживання, а звідси і прибутку. Виникла антагоністична система «людина-світ», як закономірний результат розвитку історично визначеного способу виробництва та соціальної надбудови.

Таким чином, відбувся розрив між культурою-поясненням (духовною) і культурою-дією, де матеріальна діяльність почала переважати без пояснення мети й обмежень, тільки як реалізація потенціалу людини – розуму. Все це спричинило екологічну і антропологічну кризу, проблеми людини, її взаємодії з іншими людьми і суспільством, а звідси світоглядну кризу, як відсутність цілісного уявлення про світ, розуміння його та своїх цілей щодо нього, що, у свою чергу, призвело до кризи домінуючої форми свідомості.

Така ситуація потребує вирішення, пояснення, необхідності дати відповідь (або в межах філософсько-наукової свідомості, або міфо-релігійної), на виклики епохи, які виявилися як наслідок розвитку матеріальної культури та суспільства.

Ситуація, що склалася на сьогодні, почала осмислюватись у межах науки з 60-х рр. ХХ ст. А. Печчеї і Римським клубом, і є процесом «підтягування» знань і розуміння світу до діяльності людини в ньому. У сучасному світі філософія (екзистенціалізму та постмодернізму), наука (екологія та ін.), релігія (неоязичництво, як повернення до політеїстичних релігій) намагаються знайти шлях вирішення тих проблем, що виникли в процесі розвитку культури й суспільства в межах філософсько-наукової свідомості. Але через відсутність самої науки як єдиної системи, так і єдиного, системного наукового світогляду, що унеможлиблюється ще тим, що немає також єдиної філософської концепції, а також і сучасного напрямку філософії, який би охоплював світ у цілому, єдиної концепції, що системно охоплює всі питання та яка потребує свого створення. Це можливе лише через розуміння людиною ситуації, що склалася, себе і майбутнього, тобто треба зрозуміти необхідність обмеження своєї біологічної складової, що вийшла з-під контролю у XVIII-XIX ст. Потрібні зміни в людській свідомості, вироблення «нового аскетизму». Але сучасна людина, яка навіть розуміє ситуацію, що склалася в культурі, суспільстві, світі, навряд чи відмовиться від гедонізму. Це означає, що цивілізація і в подальшому буде йти шляхом загострення проблем свого існування в світі доти, поки не буде відкинута догма про максимізацію задоволення матеріальних потреб людини, а у природи не має іншого призначення, ніж як служити людині. Це приведе знову до виникнення нової форми свідомості та цінностей, ідеалів у її межах, що необхідно як для виживання, так і подальшого розвитку людства.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що свідомість пройшла тривалий шлях історичного розвитку та представлена в основних формах, таких як міфо-релігійна та філософсько-наукова. А весь процес еволюції свідомості, культури й суспільства має сполучений характер, де всі ці процеси взаємопов'язані та взаємовпливають один на одного, послідовні. Це відображено в тому, що одночасно разом із виникненням свідомості, мовлення та суспільства, виникла культура-пояснення (духовна), яка базується на знаннях, міфології соціальних спільнот, що створила духовний простір, а пізніше культура-дія, тобто свідоме створення як матеріальної культури, так і культурного матеріального простору.

Звідси виявляється послідовність і сполученість еволюції міфо-релігійних, філософсько-наукових систем, їх форм і типів, і соціо-культурних (за умови домінування в духовній сфері власне міфо-релігійних і філософсько-наукових систем):

1. Полідемонізм (первісне суспільство, тип господарювання, яке привласнює) – з моменту виникнення свідомості, яка охопила своєю думкою умови існування, життєдіяльності родових чи племінних груп, спільнот, позначила, пояснила та зробила знайомим оточуюче середовище первісних кочівників на рівні знання і мислення того часу. Це мало основою (й до цього часу) досягнення духовної культури у вигляді міфо-релігійних систем, які виконували функцію пояснення. Тобто виникла духовна культура, а матеріальна культура, яка не змінювалася через тривалість використання в одних і тих же кліматичних, природних умовах і роду занять, що дісталася від до- й передсві-

домих етапів еволюції предкових форм *Homo sapiens sapiens*, стала усвідомлюватися, інтерпретуватися, але не змінюватися. Немає культурного простору та часу. При цьому виникають специфічні людські (свідомі) спільноти. Наприкінці існування цієї форми релігійної свідомості в її межах під впливом природно-кліматичних змін відбувся перехід до виробничого типу господарювання, що привело до виникнення аграрного суспільства.

2. Політеїзм (виробничий тип господарювання, аграрне суспільство) – ця форма виникла як результат пояснення нового типу господарювання, а звідси відносин зі світом і природою, досягнень матеріальної і духовної культур, пов'язаних з цим типом господарства – землеробство, скотарство, ремесло. Поява осілого населення, великих поселень, сусідніх спільнот, родоплеменних, етнічних груп, соціальної диференціації, а також держави. Одночасно відбувалась переробка, акультурація простору й часу (створення «ойкумени»), але ще зберігались зв'язки з природою (не була лише сировиною). Було охоплено думкою світ існування аграрних суспільств, етносів (народів), одночасно позначені межі та напрямок розвитку духовної і матеріальної культур. Наприкінці домінування цього типу виникли міста, імперії та інші штучні системи.

3. Абстрактні релігії (урбанізація, перехід до цивілізації, за умови домінування аграрної, традиційної, культури) – виникнення було обумовлене намаганням пояснити досягнення матеріальної і духовної культур, переходу людини до штучних систем, середовища (міста та ін.), цивілізації, де відбувається відокремлення людини від природи за умови збереження та домінування аграрної культури, які привели до виділення людини з щохвилинних життєвих процесів, поширення можливостей займатися інтелектуальною працею, спрямованості думки на розв'язання соціальних і культурних проблем, осмислення проблеми «людини». Були наслідком виникнення й розвитку альтернативної до міфо-релігійної духовної системи – філософської, поширення її ідей серед широких верств населення. Охопили думкою, духовно вже весь світ (космос, всесвіт), людство, суспільство, а не окремі частини. У той же час свідомо обмежили розвиток і поширення матеріальної культури, як наслідок обмеження природи людини, її біологічної компоненти, підпорядкування її духовному розвитку. Створюються світові імперії, національні держави, виникає спеціалізована економіка й торгівля (торговий капіталізм).

4. Філософсько-науковий (урбанізація, перехід від аграрного до індустріального і надіндустріального суспільств, технічної цивілізації, створення штучного світу в межах усього людства і Землі) – виникає як пояснення ситуації, що склалася в історичному розвитку Західної Європи, а пізніше поширилася на все людство, в усьому світі під її впливом – перехід від аграрного до міського, промислового суспільства, поява та поширення капіталізму, приватної власності, промислових підприємств, класової структури соціуму, індивідуалізму в усіх сферах життя, техніки, національних держав (націй). Відбувалось під впливом секуляризації культури та переходу до раціональної філософсько-наукової свідомості, знань і системи, що перетворилось на масове явище, де наука охопила знанням увесь світ, відокремлюючись від філософії, перетворення її на прикладну систему, а не систему пошуку істини. Охоплює, як і абстрактні релігії, що підготували поширення цієї форми свідомості, думкою, духовно весь світ (всесвіт), людство, але вже раціонально, доказово. Одночасно з секуляризацією та зверненням до ідей античності, зокрема інструменталізму, тілесності, знімаються обмеження щодо поширення та розвитку матеріальної культури, матеріальних потреб людей, їх задоволення.

Усе це призвело до екологічних, антропологічних проблем, проблем людини, її взаємодії з іншими людьми і суспільством, що потребує свого вирішення, пояснення, а звідси нової форми свідомості та цінностей, ідеалів в її межах. Ситуація, що склалася на сьогодні, пояснюється в межах як науки (Римський клуб), так і філософії постмодер-

нізму, але не має єдиної концепції, що системно охоплює всі питання та потребує свого створення.

Таким чином, еволюція свідомості відбувається під впливом розвитку, досягнень культури, змін у ній, а також завжди йшла за розвитком суспільства, необхідністю пояснення, усвідомлення цього. Виникнення й розвиток різних форм, типів свідомості, зміна їх змісту та структури є наслідком, результатом вирішення кризи культури й суперечностей між досягненнями матеріальної та духовної культур і тієї форми свідомості, в межах якої вони відбувались. При цьому кризу та протиріччя спричиняє неможливість подальшого розвитку культури в межах панівної форми свідомості, а також те, що її досягнення та шляхи подальшого розвитку не можуть бути пояснені та зрозумілі в межах саме цієї форми свідомості, тому що вона не дозволяє духовній культурі, культурі-пояснення (як точка роз'яснення та вирішення накопичених проблем), зрозуміти, осягнути думкою ситуацію, що склалася відносно самої себе та матеріальної культури, культури-дії. Вирішення цього протиріччя й кризи не тільки сприяє появі нових форм, типів свідомості, новітнього знання, уявлень, цінностей та цілей, але й розкриває нові обрії, шляхи, напрямки, можливості розвитку культури, її матеріальної та духовної складової, в межах цієї нової форми та появи нових досягнень культури й суспільства.

Отже, можна стверджувати, що свідомість і культура співвідносяться як форма, базис, у межах якої пізнається, зберігається та відтворюється знання й уявлення про світ у суспільстві, та як система, що існує в межах свідомості, містить знання та реалізує їх на практиці для задоволення потреб суспільства й людини, чий розвиток, у свою чергу, вимагає свого пояснення, а також одночасно передає й формує у процесі соціалізації ті форми свідомості, що притаманні суспільству на певному етапі історичного розвитку.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є те, що зіткнення в наш час з проблемами реалізації раціонального, філософсько-наукового потенціалу, а саме екологічними, антропологічними та іншими кризами, як кризами досягнень матеріальної культури-дії та суспільства, вимагає їх вирішення новою культурою-поясненням. Це має бути здійснено або через створення філософсько-наукової концепції, або міфо-релігійної, яка дозволила б уникнути кризи та перейти на новий рівень існування й розвитку суспільства та культури. Це потребує, у свою чергу, виявлення тенденцій суспільного й культурного розвитку, визначення межі, за якою необхідно пояснити ситуацію, що склалася з людством, виходячи з пізнання закономірностей духовного й матеріального розвитку людини і людства.

Список літератури / References:

1. Леви-Стросс К. Первобытное мышление / К. Леви-Стросс; пер. с фр., вступ. ст. и прим. А.Б. Островского. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
Levi-Stross, K. (1994), *Pervobytnoye myshleniye* [Primitive mentality], Translated from fr., Respublika, Moscow, Russia.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. М.И. Левиной. – 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
Yaspers, K. (1994), *Smysl i naznacheniiye istorii* [Meaning and appointment of history], Translated from ger., Respublika, Moscow, Russia.
3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избранные произведения; пер. с нем. М.И. Левиной, А.Ф. Филипповой, П.П. Гайденко; [под общ. ред. Ю.Н. Давыдовой]. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
Weber, M. (1990), "Protestant ethics and spirit of capitalism", *Izbrannyye proizvedeniya*, p. 808.

4. Гирц К.Г. Интерпретация культур / К.Г. Гирц; пер. с англ. – М.: Рос. полит. энцикл., 2004. – 560 с.
Girts, K.G. (2004), *Interpretaciya kultur* [The Interpretation of Cultures], Translated from engl., Ros. polit. encikl., Moscow, Russia.
5. Доусон К.Г. Религия и культура / К.Г. Доусон; пер. с англ. К.Я. Кожурина. – СПб.: Алетейя, 2000. – 281 с.
Douson, K.G. (2000), *Religiya i kultura*, [Religion and Culture], Translated from engl., Aleteya, St. Petersburg, Russia.
6. Конт О. Дух позитивной философии (слово о положительном мышлении) / О. Конт; пер. с фр. И.А. Шапиро. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 256 с.
Kont, O. (2003), *Dukh pozitivnoi filosofii* [The spirit of positive philosophy], Translated from fr., Feniks, Rostov-on-Don, Russia.
7. Малиновский Б. Магия. Наука. Религия / Б. Малиновский; пер. с англ. – М.: Рефл-бук, 1998. – 288 с.
Malinovskiy, B. (1998), *Magiya. Nauka. Religiya* [Magic. Science. Religion], Translated from engl., Refl-book, Moscow, Russia.
8. Лапина Т.С. Общее понимание культуры: социально-философское обоснование / Т.С. Лапина // Философия и общество. – 2008. – № 2. – Апрель-июнь. – С. 54-70.
Lapina, T.S. (2008), “Understanding of culture in general: social and philosophy basis”, *Filosofiya i obshchestvo*, no. 2, pp. 54-70.
9. Малиновский Б. Научная теория культуры / Б. Малиновский; пер. И.В. Утехина. – 2-е изд., испр. – М.: ОГИ, 2005. – 184 с.
Malinovskiy, B. (2005), *Nauchnaya teoriya kultury* [A Scientific Theory of Culture], Translated by Utekhin, I.V., OGI, Moscow, Russia.
10. Малиновский Б. Избранное. Динамика культуры / Б. Малиновский; пер. И.Ж. Кожановской и др. – М.: Рос. полит. энцикл., 2004. – 960 с.
Malinovskiy, B. (2004), *Dinamika kultury* [The Dynamics of Culture Change], Translated by I.Zh. Kozhanovskaya, Ros. polit. encykl., Moscow, Russia.

Цель. Проанализировав эволюцию сознания, общества и культуры, выявить их взаимообусловленность, взаимозависимость и взаимодействие друг с другом, сопряжённость в своём развитии.

Методика. Исследованы проблемы взаимообусловленности, взаимосвязи и взаимовлияния культуры, сознания и общества, их развитие и существование. Определены этапы эволюции и основные исторические формы общественного сознания, причины их возникновения, обусловленность природными, социальными и культурными процессами. Выявлено влияние сознания на эти системы как объяснение достижений и точка перехода к новому этапу развития общества, а также создание культурного пространства. Проанализирована культура, её духовная и материальная составляющие как проявление сознания на конкретном этапе исторического развития общества, а также то, что формирует сознание на этом историческом этапе.

Результаты. Эволюция культуры, цивилизации связана с этапами эволюции сознания. Обусловленность этого процесса развитием человеческих общностей, их потребностей, прежде всего материальных, можно объяснить влиянием объективных и субъективных причин. Первой вместе с возникновением сознания, речи и общества возникла культура-объяснение (духовная), которая базируется на знаниях, мифологии социальных общностей, а позднее культура-действие, то есть сознательное создание как материальной культуры, так и культурного пространства. Поэтому можно проследить последовательность и сопряжённость эволюции мифо-религиозных и философско-научных систем и социо-культурных (при доминировании в духовной сфере собственно мифо-религиозных и философско-научных систем) – политеизм, политеизм, абстрактные религии и философско-научная.

Научная новизна. Установлено, что культура-объяснение, духовная культура (как точка разъяснения и решения накопившихся проблем), всегда следовала за культурой-действием (материальная культура) и развитием общества, интерпретируя их достижения, переводя их в сознательную форму и систему. Это происходило как под влиянием изменений в культуре и обществе, где предыдущие знания не могли ответить на вызовы обществу, не отвечали социальной и культурной реальности, так и путем накопления изменений в самом знании. Новые знания, которые создаются культурой-объяснением, представления, ценности и цели приводили к всплеску духовной и материальной активности в новых рамках и появлению новых достижений культуры и общества.

Практическая значимость. Практическое значение статьи заключается в выявлении взаимосвязей культуры и религии, причин их соэволюции, возможности дальнейшего определения путей социальных, культурных изменений и необходимости их комплексного объяснения на современном этапе существования человечества.

Ключевые слова: сознание, культура, цивилизация, религия, миф, философия, наука, общество.

Objective. Analyzing evolution of consciousness, society and culture to reveal their interconditionality, interdependence and interaction with each other, relation in the development.

Methods. The problem of interconditionality, interrelation and interference of culture, consciousness and society, their development and existence are investigated. The stages of evolution and the main historical forms of public consciousness, the reason of their emergence, conditionality by natural, social and cultural processes are specified. Influence of consciousness on these systems, as explanations of achievements and as a transition point to a new stage of development of society, and also creation of cultural space are revealed. The culture, its spiritual and material components as consciousness manifestation at a concrete stage of historical development of society, and also that which forms consciousness at this historical stage are analyzed.

Results. Evolution of culture and civilization is connected with stages of evolution of consciousness, conditionality of this process by development of human communities, their needs, first of all material ones, under the influence of the objective and subjective reasons. The culture explanation, spiritual culture which is based on knowledge, mythology of social communities appeared firstly with emergence of consciousness, speech and society, and than it is followed by culture action, i.e. conscious creation, both material culture and cultural space. Therefore it is possible to track sequence and association with evolution of myth religious and philosophical and scientific systems and sociocultural (with domination, in the spiritual sphere, of myth religious, philosophical and scientific systems) – polydemonism, polytheism, abstract religions and philosophical scientific one.

Academic novelty. It is established that the culture explanation, spiritual culture (as a point of explanation and the solution of the collected problems) always followed culture action (material culture) and society development, interpreting their achievements, transferring them to a conscious form and system. It occurred firstly under the influence of changes in culture and society where the previous knowledge couldn't answer the challenge to society, they didn't answer social and cultural reality, and secondly through accumulation of changes in the knowledge. New knowledge which are created by culture explanation, representations, values and the purposes led to surge in spiritual and material activity in a new framework and emergence of new achievements of culture and society.

Practical importance. Practical value of article consists of identification of interrelation of culture and religion, identification of their reasons of co-evolution, possibilities of further definition of ways of social, cultural changes and necessity of their complex explanation at the current stage of existence of mankind.

Key words: consciousness, culture, civilization, religion, myth, philosophy, science, society.

Рекомендовано до публікації д-ром філос. наук,
проф. Пантелєвою І.А. Дата надходження рукопису 03.04.2013 р.